

دلالت‌های تربیتی اعتقاد به آخرت و اسامی آن از منظر امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه

دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹

اصغر طهماسبی بلداجی^۱

چکیده

یکی از مهم‌ترین موارد اعتقادی که در قرآن کریم و آموزه‌های دینی بر آن تأکید شده است، اعتقاد به روز آخرت است. اهمیت این موضوع تا آنجاست که یکی از صفات بارز متقین، آخرت محوری بیان شده است. در صحیفه سجادیه نیز، که ترجمان قرآن به زبان دعاست، به این مهم در ابعاد متعدد تأکید شده است. پژوهش پیش رو با روش توصیفی تحلیلی، دلالت‌های تربیتی اعتقاد به آخرت و اسامی آن در صحیفه سجادیه را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است و در این باره ضمن بررسی تطبیقی نام‌های قیامت در قرآن و صحیفه سجادیه، به دلالت‌های تربیتی اعتقاد به آخرت در زندگی انسان اشاره می‌کند. از نتایج پژوهش بر می‌آید که امام سجاد (علیه السلام) در یادکرد قیامت از نام‌هایی بهره برده، که در قرآن به آن اشاره شده است. امام سجاد (علیه السلام) هر کدام از نام‌های قیامت را متناسب با کلام خود بیان می‌کند که تأثیر متناسب با موضوع سخن داشته باشد. از منظر امام سجاد (علیه السلام) توجه به قیامت و یادکرد آن نتایج مهم تربیتی در زندگی انسان دارد که کوتاه شدن آرزوهای دنیوی، انجام اعمال صالح، دوری از گناهان و رسیدن به درجات معرفت در پرتو آماده شدن برای لقای خداوند در آخرت، از مهم‌ترین این نتایج است.

کلیدواژه‌ها: امام سجاد (علیه السلام)، صحیفه سجادیه، روز قیامت، آخرت محوری.

۱. مقدمه

در آیات آغازین سوره بقره یکی از ویژگی‌های بارز متقین که نمونه شاخص کسانی هستند که زندگی آن‌ها یک زندگی نمونه اسلامی است، اعتقاد با یقین به روز واپسین است: «وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ» (بقره، ۴) یاد قیامت و ایمان به آن، یکی از عوامل وارستگی انسان است؛ زیرا کسی که به معاد اعتقاد داشته باشد و آن را فراموش نکند پارسا خواهد بود و همه اعمال و رفتارش را تحت مراقبت ویژه قرار می‌دهد و سعی و تلاش همه جانبه دارد تا آن‌ها را بر خشنودی خداوند استوار ساخته، در مدار شهوات، آرزوهای باطل و هوس‌های شیطنانی نگردد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۲۲). اعتقاد به معاد علاوه بر زیر بنایی بودن اعتقادات، سبک زندگی را ترسیم و به آن جهت می‌دهد و انسان را به سوی حیات طیبه رهنمون می‌سازد. امام سجاد (علیه السلام) در دعاهای متعدد به مقوله آخرت و معاد باوری، اشاره کرده است. دعاهای امام سجاد (علیه السلام) حاکی است که آخرت یک امر قطعی و بدون تردید است که انسان مؤمن باید زندگی دنیوی خود را بر اساس رسیدن به حیات ابدی، تنظیم کند. امام در مواضع گوناگون به جایگاه آخرت و سختی‌های روز قیامت اشاره می‌کند که این مطالب خود تأکید بر اهمیت آماده شدن برای آن روز است. باور به آخرت و تنظیم نمودن زندگی بر اساس آن در دعاهای متعدد امام سجاد (علیه السلام) به گونه‌های مختلفی بیان شده است. امام سجاد (علیه السلام) در تصریح به روز قیامت و جهان آخرت خداوند را رحمان دنیا و الآخرة خطاب می‌کند و می‌فرماید: «يَا فَارِجَ الْهَمِّ، وَكَاشِفَ الْغَمِّ، يَا رَحْمَانَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَرَحِيمَهُمَا، صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ، وَافْرِجْ هَمِّي، وَاكْشِفْ غَمِّي»^۱ (الصحيفة السجادية، دعای ۵۴). امام روز قیامت را روزی معرفی می‌کند که تمامی مردگان در پیشگاه خداوند محشور می‌شوند و می‌فرماید: «وَإِسْرَافِيلُ صَاحِبُ الصُّورِ، الشَّخِصُ الَّذِي يَنْتَظِرُ مِنْكَ الْإِذْنَ، وَحُلُولَ الْأَمْرِ، فَيَنْبِئُهُ بِالنَّفْحَةِ صَرَغَى رَهَائِنِ الْقُبُورِ.»^۲ (همان: دعای سوم) امام نه تنها سعادت دنیا بلکه

۱. ای زاینده اندوه و برطرف کننده غم! ای رحمان دنیا و آخرت و مهربان هر دو جهان! بر محمد و آل محمد درود فرست و اندوه مرا بزدای، و غم را برطرف کن.

۲. و اسرافیل که صاحب شیپور است؛ آن بلند مرتبه‌ای که چشم به راه اجازه و فرود آمدن دستور از جانب توست؛ که با رسیدن فرمانت با یک بار دمیدن در شیپور، افتادگان در زندان گور را، از خواب مرگ بیدار کند.

سعادت آخرت را همراه با سعادت دنیا از خداوند می‌خواهد و با اقتباس از قرآن کریم این‌گونه دعا می‌کند: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَنَبِّهْنِي لِذِكْرِكَ فِي أَوْقَاتِ الْغَفْلَةِ، وَاسْتَعْمِلْنِي بِطَاعَتِكَ فِي أَيَّامِ الْمُهْلَةِ، وَانْهَجْ لِي إِلَى مَحَبَّتِكَ سَبِيلًا سَهْلَةً، أَكْمِلْ لِي بِهَا خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ. اللَّهُمَّ وَصَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، كَأَفْضَلِ مَا صَلَّيْتَ عَلَيَّ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ قَبْلَهُ، وَأَنْتَ مُصَلِّ عَلَيَّ أَحَدٍ بَعْدَهُ، وَآتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً، وَقِنِي بِرَحْمَتِكَ عَذَابَ النَّارِ» (همان: دعای ۲۰). امام صادق در تفسیر این آیه مبارک که امام سجاد (علیه السلام) در این قسمت اقتباس می‌کند، مراد حسنه در دنیا و آخرت را این‌گونه بیان می‌کند: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (علیه السلام) فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً قَالَ رِضْوَانُ اللَّهِ وَالْجَنَّةُ فِي الْآخِرَةِ وَالسَّعَةُ فِي الرِّزْقِ وَالْمَعَايشِ وَحُسْنُ الْخُلُقِ فِي الدُّنْيَا»^۲ (ابن بابویه، ۱۳۷۶ ق، ج ۳: ۱۵۶).

امام سجاد (علیه السلام) از خداوند می‌خواهد که او را از لغزش‌های روز قیامت در امان بدارد و می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَارْزُقْنِي التَّحْفُظَ مِنَ الْخَطَايَا، وَالِاخْتِرَاسَ مِنَ الرَّزْلِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فِي حَالِ الرِّضَا وَالْغَضَبِ، حَتَّى أَكُونَ بِمَا يَرِدُ عَلَيَّ مِنْهُمَا بِمَنْزِلَةِ سَوَاءٍ، غَامِلًا بِطَاعَتِكَ، مُؤْتِرًا لِرِضَاكَ عَلَيَّ مَا سِوَاهُمَا فِي الْأَوْلِيَاءِ وَالْأَعْدَاءِ، حَتَّى يَأْمَنَ عَدُوِّي مِنْ ظُلْمِي وَجَوْرِي، وَيَأْيِسَ وِلْيِي مِنْ مِثْلِي وَانْحِطَاطِ هَوَايَ»^۳ (صحیفه سجادیه، دعای ۲۲). این دعا این نکته کاربردی را بیان می‌کند که راز محفوظ بودن از لغزش‌های روز قیامت، ثابت بودن در مسیر بندگی خدا در دنیا است. امام از خداوند عافیت دنیا و آخرت را با هم می‌خواهد و می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَعَافِنِي عَافِيَةً كَافِيَةً

۱. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست، و مرا در اوقات بی‌خبری برای یادت بیداری ده، و در روزگار مهلت برای فرمانبرداریت به کار گیر، و برایم راه آسانی به سوی محبتت باز و هموار کن و به سبب آن، خیر دنیا و آخرت را برایم کامل ساز. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست؛ مانند برترین درودی که پیش از او بر یکی از بندگان فرستادی، و پس از او بر یکی از آفریده‌هایت می‌فرستی، و ما را در دنیا و آخرت خوبی عطا کن، و مرا به رحمتت از شکنجه آتش حفظ فرما.

۲. رضا و خشنودی خداوند در آخرت، و وسعت رزق و کسب و درآمد فراوان و نیک خلقی در دنیا است.
۳. خدایا! بر محمد و آل محمد درود فرست و پرهیز و احتیاط از خطاها و مراقبت از لغزش‌ها را در دنیا و آخرت، در حال خشنودی و خشم روزی‌ام کن؛ به طوری که حالت درونم نسبت به آنچه که از خشنودی و خشم بر من وارد می‌شود، یکسان و مساوی باشد؛ تا آنجا که عمل کننده به طاعتت باشم و خشنودی تو را در حق دوستان و دشمنان بر آنچه غیر طاعت و خشنودی توست، برتری دهم؛ تا دشمنم از ستم و جورم ایمن باشد و دوستم از رغبتم و پایین آمدن هوای نفسم به سویی ناامید گردد.

شَافِيَةً عَالِيَةً نَامِيَةً، عَافِيَةً تُؤَلَّدُ فِي بَدَنِي الْعَافِيَةَ، عَافِيَةَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»^۱ (همان: دعای ۲۳). تمامی این عبارات‌ها در این دعاها ارزشمند، این نکته مهم را بیان می‌کنند که باور به آخرت و حساب و کتاب آن روز، یکی از لوازم حیات طیبه است. اگر انسان باور حقیقی به روز قیامت داشته باشد، زندگی دنیوی خود را بر مبنای آن تنظیم می‌کند؛ بر همین اساس اعمال و اعتقادات و رفتارهایی را برمی‌گزیند که باعث سعادت اخروی شود و از اعمال ناشایست اجتناب می‌کند؛ زیرا می‌داند این اعمال در روز قیامت باعث خسران او می‌شوند. بنابراین باور به معاد و روز قیامت یکی از مبنای حیات طیبه است. در ارتباط با آخرت محوری در صحیفه سجادیه پژوهش‌هایی انجام شده است، برخی از پژوهش‌ها به بررسی رابطه دنیا و آخرت از منظر صحیفه سجادیه پرداخته‌اند و در این باره ارتباط امور دنیوی با اخروی از منظر امام سجاد (علیه السلام) را بیان نموده‌اند (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲ الف: ۸۶-۱۰۴). فاطمه احمدی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «برآیند یاد مرگ و معاد بر سلامت معنوی در ساحت کنش در صحیفه سجادیه»، به نقش یاد معاد و روز آخرت در تحقق سلامت معنوی پرداخته‌اند و در این باره شاخصه‌های مهم یاد مرگ و معاد در فرایند رسیدن به سلامت معنوی را بیان نموده‌اند (احمدی و همکاران، ۱۴۰۲ ب: ۱۳۰-۱۳۷). یگانه در پژوهشی با عنوان «سیره تربیتی امام سجاد در صحیفه سجادیه» به رویکردهای تربیتی امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه پرداخته و به طور کلی ابعاد تربیتی صحیفه سجادیه را بیان کرده است (یگانه: ۱۲۳۷-۱۲۴۲). جستار پیش رو، ضمن توجه به پژوهش یاد شده و پژوهش‌های مشابه، متمایز و با نوآوری جدید نگاشته شده است به این صورت که به بررسی آخرت محوری در صحیفه سجادیه، از منظر غایت‌شناسی می‌پردازد و در این باره، دلالت‌های تربیتی باور به قیامت در زندگی را، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد.

۲. بررسی اعتبار صحیفه سجادیه

سندیت صحیفه سجادیه از هر حیث محکم و معتبر است و جای هیچ شک و تردیدی

۱. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست، و مرا عافیت ده؛ عافیتی بی نیاز کننده، شفا بخش، برتر، افزون شونده؛ عافیتی که در بدنم عافیت تولید کند، عافیت دنیا و آخرت.

نیست. هر چند خود محتوای این کتاب اعتبار و اتقان آن و استناد آن به معصوم را بیان می‌کند؛ ولی برخی در استناد آن به امام سجاد (علیه السلام) تشکیک کرده‌اند که در ادامه به اجمال به بررسی اعتبار این کتاب ارزشمند، از دورویکرد نقد الحدیثی و فقه الحدیثی استفاده می‌شود.

۲-۱. بررسی سندی

پیرامون اسناد صحیفه سجادیه باید گفت که ادعیه صحیفه سجادیه، با سندهای متعددی نقل شده است؛ به گونه‌ای که به اذعان برخی از حدیث پژوهان، اسناد صحیفه به حد تواتر می‌رسد؛ به عبارت دیگر سلسله اسناد متعدد صحیفه باعث شده که برخی از علما سند این کتاب را قریب به تواتر بیان کنند؛ به عنوان نمونه علامه مجلسی در اعتبار والای اسناد صحیفه این گونه می‌نویسد: «و یرتقی الأسانید المذكورة هنا إلی ستة وخمسين ألف اسنادا ومائة إسناد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۷: ۶۱). نجاشی یکی از علمای بزرگ حدیث و علم رجال سند صحیفه را این گونه نقل می‌کند: «أخبرنا الحسين بن عبیدالله، عن ابن أخی طاهر، عن محمد بن مطهر، عن أبیه، عن عمیر بن المتوکل، عن أبیه متوکل، عن یحیی بن زید بالدعاء» (نجاشی، ج ۱: ۴۶۲). شیخ حر عاملی درباره اعتبار سند این کتاب بر این باور است که اسناد این کتاب مشهور است. وی در این باره می‌نویسد: «الصحیفه الكاملة عن مولانا علی بن الحسین (علیهما السلام) فقد کتبهما الباقر علیه السلام و أخوه زید بخطهما، و قوبلت، و أسانیدها مشهوره» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸: ۵۴۹).

نکته دوم در اعتبار کتاب صحیفه سجادیه و پاسخ به کسانی که در سند صحیفه تشکیک می‌کنند این است که برخی از دعاهای صحیفه سجادیه به سندهای دیگری در کتب معتبر دعایی نقل شده است و این نشان می‌دهد که سایر دعاها نیز همین گونه دارای سند معتبر بوده‌اند؛ توضیح این که: دعاهای کتاب صحیفه از لحاظ سبک بیانی و شیوه القا، کاملاً شبیه به هم است و وقتی که برخی از این دعاها با سندهای متعدد و معتبر

نقل شده است، نشان می‌دهد که بافت منسجم و یکپارچه صحیفه دارای سند معتبر و متقن است. به عنوان مثال شیخ طوسی در کتاب مصباح المتعجد برخی از ادعیه صحیفه سجاده را نقل می‌کند (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۵۸۲). این نشان می‌دهد که ادعیه صحیفه در نزد شیخ طوسی موجود بوده که برخی از آن‌ها را به مقتضای کلام خود می‌آورد. یا در کتاب الامالی خود برخی از دعاها را باسند دیگری غیر از سند کتاب صحیفه سجاده نقل می‌کند. به عنوان نمونه: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو الْحَسَنِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ، عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ صَدَقَةَ، قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ (عَلَيْهِمَا السَّلَامُ) أَنْ يُعَلِّمَنِي دُعَاءَ أَدْعُو بِهِ فِي الْمُهَمَّاتِ، فَأَخْرَجَ إِلَيَّ أَوْزَاقًا مِنْ صَحِيفَةِ عَتِيقَةَ، فَقَالَ: انْتَسِخْ مَا فِيهَا فَهُوَ دُعَاءُ جَدِّي عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ زَيْنِ الْعَابِدِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) لِلْمُهَمَّاتِ، فَكَتَبْتُ ذَلِكَ عَلَيَّ وَجْهَهُ، فَمَا كَرَبَنِي شَيْءٌ قَطُّ وَ أَهْمَنِي إِلَّا دَعْوْتُ بِهِ فَفَرَّجَ اللَّهُ هَمِّي وَ كَشَفَ كَرْبِي وَ أَعْطَانِي سُؤْلِي، وَ هُوَ: «اللَّهُمَّ هِدِّيْتَنِي فَلَهُوْتُ، وَ وَعَظْتُ فَفَسَوْتُ، وَ أَبْلَيْتُ الْجَمِيلَ فَعَصَيْتُ، وَ عَرَفْتُ فَأَصْرَزْتُ ثُمَّ عَرَفْتُ، فَاسْتَعْفَرْتُ فَأَقْلْتُ، فَعُدْتُ فَسَتَرْتُ.....» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۱۵). عبارت «فَأَخْرَجَ إِلَيَّ أَوْزَاقًا مِنْ صَحِيفَةِ عَتِيقَةَ» نشان می‌دهد که صحیفه سجاده شامل دعاها متعددی بوده که امام باقر یکی از آن دعاها را به مناسبت پرسش سؤال کننده، برای او بیان می‌کند. کلمه «مِنْ» در عبارت «مِنْ صَحِيفَةِ عَتِيقَةَ» من تبعیضیه است؛ یعنی جزء یا قسمتی از صحیفه عتیقه که نزد امام محمد باقر بوده را برای سؤال کننده خوانده است. بنابراین به جهت سند اسناد این کتاب مشهور و صحیح بوده که اعتبار والای آن را اثبات می‌کند.

۲-۲. بررسی فقه‌الحدیثی

در روش فقه‌الحدیثی به جای بررسی سند، متن حدیث مورد بحث قرار می‌گیرد و اعتبار آن بررسی می‌شود. در بررسی محتوایی، مفهوم حدیث نباید مخالف با قرآن، سنت قطعی، تاریخ قطعی، عقل و علم قطعی باشد. دعاها صحیفه سجاده نه تنها با موارد پیش گفته تعارض ندارد، بلکه ادعیه آن در اوج فصاحت و بلاغت و با محتوایی عمیق بیان شده

است. محتوای دعاهای صحیفه ترجمان و تفسیری از آیات قرآن است. در صحیفه سجادیه مهم‌ترین مباحث قرآن و سنت از اصول اعتقادی، احکام عبادی، معارف اخلاقی، مباحث اجتماعی و اقتصادی بیان شده است که خواننده این کتاب، خود به اعتبار و اتقان آن پی می‌برد. در صحیفه سجادیه بیش از صدها اقتباس قرآنی بیان شده که بیان این اقتباسات با این سبک در جای خود جز از معصوم نمی‌تواند صادر شود و به جهت همین محتوای عمیق و اعتبار معرفتی والای آن، بسیاری از علما فارغ از بررسی سندی، به اعتبار این کتاب ارزشمند اذعان کرده‌اند. علامه مجلسی در این باره می‌نویسد: «والحاصل أنه لا شك فی أن الصحیفه الكاملة، عن مولانا سید الساجدین بذاتها وفصاحتها وبلاغتها، واشتمالها علی العلوم الإلهیة التی لا یمکن لغير المعصوم الا تیان بها والحمد لله رب العالمین علی هذه النعمة الجليلة العظيمة التی اختصت بنا معشر الشیعة، والصلاة علی مدینة العلوم الربانیة، سید المرسلین وعترته أبواب العلوم والحکم القدوسیة، والسلام علیهم ورحمة الله وبرکاته» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۱۰۷: ۶۶). دیگر اندیشمندان نیز بر محتوای والای صحیفه و صدور آن از معصوم تأکید کرده‌اند (ر.ک: محقق داماد: ۵۶؛ حسینی مدنی شیرازی، ج ۱: ۵۱).

علامه نجفی صاحب کتاب جواهر الکلام، که در بررسی اسناد روایات دقت فراوان دارد، درباره این کتاب می‌نویسد: «وفی الصحیفه - المعلوم أنها من السجّاد علیه السلام فی دعاء یوم الجمعة وثانی العیدین: «اللهم إنّ هذا المقام مقام لخلفائک وأصفیائک ومواقع امنائک فی الدرجة الرفیعة التی اختصتهم بها قد ابتزوه وأنت المقدر لذلك - إلى أن قال: - حتی عاد صفوتک وخلفاؤک مغلوبین مقهورین مبتزّین یرون حکمک مبدلاً - إلى أن قال: - اللهم العن أعداءهم من الأولین و الآخرین و من رضی بفعالهم و أشیاعهم لعناً و بیلاً» (نجفی، ۱۴۲۱ ق: ج ۶: ۱۲۵). بنابراین از جنبه فقه الحدیثی نیز صحیفه سجادیه در اوج اعتبار و اتقان است که معارف آن ترجمان قرآن و تفسیر آیات آن می‌باشد.

۳. اهمیّت معاد و ایمان به آخرت

باور به معاد و زندگی اخروی در فرهنگ قرآنی تا آنجا اهمیّت دارد که نزدیک به ۱۴۰۰ و

به گفته برخی دیگر، دو هزار آیه را به خود اختصاص داده است (ر.ک: سبحانی، ۱۳۸۹: ۳۶۳). قرآن کریم از جنبه‌های مختلف باور به معاد را لازمه زندگی اسلامی می‌داند، از يك سو باور به معاد را عامل مهمی در بیهوده ندانستن آفرینش بیان می‌کند و می‌فرماید: «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ» (مؤمنون، ۱۱۵) امام سجاد (علیه السلام) در این باره می‌فرماید: «ای بندگان خدا تقوا پیشه کرده و در هدف از خلقت خود بیندیشید خداوند شما را بیهوده نیافریده و برای هیچ رها نکرده است» (ابن شعبه حرّانی، ۱۴۰۲ق: ۲۷۴). و از جهت دیگر لازمه معاد و باور به آن را اقتضای عدل خداوند و پاداش و عقابی برای انسان‌ها معرفی کرده است: «أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ» (ص، ۲۸)

نشانه‌های قیامت و سرنوشت انسان‌ها در روز آخرت (نک: واقعه، ۱-۵۶؛ تکویر، ۱-۱۴؛ زلزله، ۱-۸؛ حج، ۱-۲) ویژگی‌های بهشت (نک: بقره، ۱؛ آل عمران، ۱۳۳؛ حدید، ۲۱؛ حاقه، ۲۴-۲۱؛ انسان، ۲۱-۱۳) و جهنم (واقعه، ۴۲-۴۴؛ ص، ۵۶-۵۷) زندگی پس از مرگ و عالم برزخ (مؤمنون، ۱۰۰؛ بقره، ۱۵۴) در قرآن کریم ذکر شده و تفسیر و تبیین این موارد در روایات بیان شده است. وقتی انسان به این مهم معرفت پیدا کند که ارزش وجودی او بالاست و خدا او را برای امری ارزشمند و بزرگ آفریده است به این پی می‌برد که این دنیا با محدودیت و نقص خود نمی‌تواند پاسخگوی این ارزش انسان باشد و بنابراین ارزش و قیمت خود را به دنیای فانی نمی‌فروشد؛ بر همین اساس امام علی علیه السلام تأکید می‌کند که ارزش انسان فقط بهشت است و نباید انسان به کمتر از آن خود را بفروشد؛ امام می‌فرماید: «الْأَحْرُ يُدْعُ هَذِهِ اللَّمَاطَةَ لِأَهْلِهَا إِنَّهُ لَيْسَ لَأَنْفُسِكُمْ ثَمَنٌ إِلَّا الْجَنَّةُ فَلَا تَبِيعُوهَا إِلَّا بِهَا» (نهج البلاغه: حکمت ۴۵۶). وقتی انسان به نفس خود علم پیدا کند که محدود و فناپذیر است و نمی‌تواند در این دنیا جاودانه باشد و لاجرم روزی از این دنیا رخت می‌بندد و این معرفت او را به دوری از این دنیای فناپذیر رهنمون می‌کند. آرزوهای انسان به قدری دامنه‌دار است که هرگز پایان نمی‌پذیرد؛ بلکه گاه با گذشت عمر - همانند سایه‌هایی که نزدیک غروب آفتاب گسترده‌تر می‌شود- دامنه‌دارتر می‌گردد و تنها چیزی که آرزوها را قطع می‌کند، مرگ است. زشتی‌ها آن چنان زرق و برق دارد و هوای نفس آن

را تزیین می‌کند که انسان مانند جانور درنده‌ای که به صید خود حمله می‌کند و بر آن می‌پرد به سراغ آن می‌رود و در این لحظه یاد مرگ می‌تواند عامل بازدارنده‌ای باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۳۵۰-۳۵۱). از سوی دیگر، کسی که به معاد اعتقاد داشته باشد و آن را فراموش نکند پارسا خواهد بود و همه اعمال و رفتارش را تحت مراقبت ویژه قرار می‌دهد و سعی و تلاش همه جانبه دارد تا آن‌ها را بر خشنودی خداوند استوار ساخته، در مدار شهوات، آرزوهای باطل و هوس‌های شیطانی نگردد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۲۲). اعتقاد به معاد آثار سوء مادی‌گری، تصور مرگ و نیستی، عقده روانی و اختلال در عزت نفس را از بین می‌برد و نقش اساسی در پیشگیری از بروز بیماری‌های روانی دارد. اعتقاد به وجود حیات پس از مرگ، در مقابله با ناملایمات ناشی از مرگ و داغ‌دیدگی نقش مهمی دارد به گونه‌ای که آدمی در پرتو نور خداوند خود را می‌یابد و به عدل و فضل خداوند امیدوار می‌شود (نورمحمدی، مردان پور و راستی، ۱۳۹۰: ۸۵). بنابراین ایمان به آخرت و یاد آن دو نقش مهم در زندگی انسان دارد اول این که انسان با شناخت خود و ارزش و جود خود دنیای فانی را شایسته این وجود نمی‌داند بنابراین برای جهان جاودان می‌کوشد؛ دوم این که با تدبیر در فناپذیری جسم خود و جاودانه نبودن این جسم، برای مرگ آماده می‌شود و از خواهش‌های نفسانی اجتناب و مسیر سعادت و کمال را انتخاب می‌کند.

۴. نام‌های قیامت در قرآن و صحیفه سجادیه

امام سجاد (علیه السلام) به برخی از نام‌های روز قیامت با اقتباس از آیات قرآن کریم اشاره می‌کند که هر کدام از این نام‌ها رویکرد تربیتی و اخلاقی در انسان‌سازی دارد. انسان مؤمن با یادکرد آن نام‌ها، زندگی خود را بر اساس احوالات روز قیامت تنظیم می‌کند تا در آن روز دچار خسران و تباهی نشود. در ادامه به برخی از این نام‌ها اشاره می‌شود.

۴-۱. یوم التلاق

امام سجاد (علیه السلام) در توصیف روز قیامت، آن روز را با وصف یوم التلاق یاد می‌کند و می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَهَوِّنْ بِالْقُرْآنِ عِنْدَ الْمَوْتِ عَلَيَّ أَنْفُسَنَا كَرْبِ السِّيَاقِ، وَجَهْدِ الْأَيِّينِ، وَتَرَادُفِ الْحَشَارِجِ إِذَا بَلَغَتِ النَّفُوسُ الشَّرَاقِيَّ، وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ وَتَجَلَّى مَلَكُ الْمَوْتِ لِقَبْضِهَا مِنْ حُجْبِ الْغُيُوبِ، وَرَمَاهَا عَنْ قَوْسِ الْمَنَابِيَا بِأَسْهُمِهِمْ وَخَشَّةِ الْفِرَاقِ، وَدَافَ لَهَا مِنْ دُعَافِ الْمَوْتِ كَأَسَا مَسْمُومَةَ الْمَدَاقِ، وَدَنَا مِنَّا إِلَى الْأَجْرَةِ رَجِيْلٌ وَانْطَلَقَ، وَصَارَتِ الْأَعْمَالُ قَلَائِدَ فِي الْأَعْنَاقِ، وَكَانَتِ الْقُبُورُ هِيَ الْمَأْوَى إِلَى مِيقَاتِ يَوْمِ التَّلَاقِ» (صحیفه سجادیه: دعای ۴۲).

این اصطلاح اقتباس از آیه ۱۵ غافر است که می‌فرماید: «رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ» (غافر، ۱۵). درباره مفهوم «یوم التلاق» آراء متعددی بیان شده است. علامه طباطبائی مصادیق متعددی برای این نام بیان می‌کند از جمله: دیدار انسان‌ها با یکدیگر، دیدار خالق و مخلوق و دیدار ظالم و مظلوم (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۷: ۳۱۸). خداوند روز قیامت را به آنان می‌شناسد تا در آن بیندیشند و همواره به یاد داشته باشند و در همه اعمال و گفتار خود حساب آن را بر عهده گیرند (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۰: ۲۵).

۴-۲. یوم تبلی السرائر

امام سجاد (علیه السلام) علیه السلام روز قیامت را به روز آشکار شدن حقایق و کنار رفتن پرده‌ها توصیف می‌کند. روزی که تمام آن چیزی که انسان‌ها در دنیا مخفی کرده بودند، آشکار می‌شود؛ امام سجاد (علیه السلام) در این باره می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَبَارِكْ

۱. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست و هنگام مرگ به سبب قرآن، سختی جان دادن، دشواری ناله کردن، و به شماره افتادن نفس راه آن هم وقتی که جان‌ها به گلو رسند، و گفته شود: چه کسی معالجه گر است؟! بر ما آسان فرما. آری، آسان فرما به خصوص هنگامی که فرشته مرگ، برای گرفتن جان از پرده‌های غیب آشکار شود، و تیرهای وحشتناک فراق را از کمان اجل به سوی روح پرتاب کند، و از زهر کشنده مرگ، شربت مسموم برای جان آماده نماید، و کوچ کردن و حرکت ما از دنیا به آخرت نزدیک شود، و عمل‌ها و کردارها، گردن بندهایی بر گردن گردد، و قبرها، تا روز دیدار و ملاقات آرامگاه باشند.

لَنَا فِي حُلُولِ دَارِ الْبَلَى، وَ طُولِ الْمُقَامَةِ بَيْنَ أَطْبَاقِ الثَّرَى، وَ اجْعَلِ الْقُبُورَ بَعْدَ فِرَاقِ الدُّنْيَا خَيْرَ مَنَازِلِنَا، وَ افسَحْ لَنَا بِرَحْمَتِكَ فِي ضَيْقِ مَلَا حِدِنَا، وَ لَا تَفْضَحْنَا فِي حَاضِرِي الْقِيَامَةِ بِمُوبِقَاتِ آثَامِنَا. « (صحیفه سجاده، دعای ۴۲) در جای دیگر می فرماید: «وَ لَا تَكْشِفْ عَنَّا سِئْرًا سَتَرْتَهُ عَلَيَّ رُئُوسِ الْأَشْهَادِ، يَوْمَ تَبْلُوْا أَخْبَارَ عِبَادِكَ. « (همان: دعای ۱۱) در جای دیگر با اقتباس از قرآن کریم می فرماید: «وَ اجْعَلْ لِي عِنْدَكَ مَقِيلًا أَوْيَ إِلَيْهِ مُطْمَئِنًّا، وَ مَثَابَةً أَنْتَبُوْهُهَا، وَ أَقْرَبُ عَيْنًا، وَ لَا تُقَايِسْنِي بِعَظِيْمَاتِ الْجَرَائِرِ، وَ لَا تُهْلِكْنِي يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ، وَ أَرْزِلْ عَنِّي كُلَّ شَكٍّ وَ شُبْهَةٍ، وَ اجْعَلْ لِي فِي الْحَقِّ طَرِيقًا مِنْ كُلِّ رَحْمَةٍ، وَ اجْزِلْ لِي قِسْمَ الْمَوَاهِبِ مِنْ نَوَالِكَ، وَ وَفِّرْ عَلَيَّ حُطُوطَ الْإِحْسَانِ مِنْ إِفْضَالِكَ. « (همان دعای ۴۷)

این موارد اقتباس از آیات قرآن کریم است؛ از جمله این آیه مبارک که می فرماید: «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ» (طارق، ۹) منظور از این آیه آشکار شدن آن چیزی است که انسان در دنیا از دیگران پنهان می کرده است (ر.ک: صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۳۰: ۲۷۷). برخی از مفسران در تبیین مصداق السرائر به روایتی از پیامبر استناد جستنه اند که نماز، زکات، روزه ماه رمضان و غسل جنابت را مصادیق آن بیان نموده است^۳ (سبزواری، ۱۴۰۶ق، ج ۷: ۳۵۰).

۴-۳. یوم المجاز

امام سجاد (علیه السلام) روز قیامت را به یوم المجاز توصیف می کند؛ روزی که انسان از صراط عبور می کند. یعنی انسان در آن روز از گذرگاهی عبور می کند که سنجش اعمال او در آن است که راز نلغزیدن در آن گذرگاه، داشتن اعتقادات و اعمال صحیح و ثابت قدم بودن

۱. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست، و ورود ما را در خانه کهنگی و پوسیدگی، و طول اقامت ما را بین طبقات خاک بر ما مبارک گردان، و قبرها را پس از جدایی از دنیا بهترین منازلمان قرار ده، و تنگی لحد را به رحمت، برای ما وسعت ده، و در برابر حاضران عرصه قیامت، به گناهان هلاک کننده‌ای که بر گردن ماست رسوایمان مکن،
 ۲. و برایم نزد خود جایگاهی قرار ده که با دلی آرام در آن پناه گیرم، و منزلی که در آن سکونت گزینم و دیده به آن روشن کنم، مرا با گناهان بزرگ مقایسه مکن، و در آن روزی که اسرار برملا شود، هلاکم مگردان و هر شک و شبهه‌ای را از من پاک کن، و از هر رحمتی به سوی حق راهی برایم قرار ده، و نصیب مواهبم را از عطایات سرشار فرما، و بهره‌های احسان از فضل و بخششیت را بر من فراوان کن.
 ۳. قال رسول الله صلى الله عليه و آله: ضمن الله خلقه أربع خصال: الصلاة و الزكاة و صوم رمضان، و الغسل من الجنابة، و هي السرائر التي قال الله: يوم تبلى السرائر.

در آن‌ها در دنیا است؛ به همین جهت امام سجاد (علیه السلام) از خداوند ثبوت قدم را در آن گذرگاه می‌خواهد و این‌گونه می‌فرماید: «وَإِزْحَمَ بِالْقُرْآنِ فِي مَوْقِفِ الْعَرْضِ عَلَيْكَ ذُلٌّ مَقَامَنَا، وَتَبَّتْ بِهِ عِنْدَ اضْطِرَابِ جِسْرِ جَهَنَّمَ يَوْمَ الْمَجَازِ عَلَيْهَا زَلٌّ أَقْدَامَنَا، وَنُوزُ بِهِ قَبْلَ الْبُعْثِ سُدْفٌ قُبُورَنَا، وَنَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ كَرْبٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَشَدَائِدِ أَهْوَالِ يَوْمِ الطَّامَةِ»^۱ (صحیفه سجادیه، دعای ۴۲). این عبارت این نکته را بیان می‌کند که انسان در دنیا کارهایی انجام دهد که باعث ثبوت قدم او در یوم المجاز شود و این یک عاملی در پرورش صحیح انسان در مسیر سعادت و کمال است.

۴-۴. یوم الحسرة

یکی دیگر از نام‌های روز قیامت یوم الحسره است؛ روزی که انسان‌ها در آن به اعمالی که در دنیا انجام داده‌اند یا انجام نداده‌اند، حسرت می‌خورند؛ حسرت می‌خورند به خاطر اعمال گناهی که انجام داده‌اند و همچنین حسرت می‌خورند به خاطر اعمال خیر و ثوابی که انجام نداده‌اند. حسرت حقیقی در آن روز برای کافران است؛ اما مؤمنان نیز در آن روز حسرت می‌خورند که چرا اعمال خیر بیشتری انجام ندادند. امام سجاد (علیه السلام) در توصیف آن روز می‌فرماید: «وَبَيَّضُ وَجُوهَنَا يَوْمَ تَسْوَدُ وَجُوهُ الظَّالِمَةِ فِي يَوْمِ الْحَسْرَةِ وَالنَّدَامَةِ، وَاجْعَلْ لَنَا فِي صُدُورِ الْمُؤْمِنِينَ وُدًّا، وَلَا تَجْعَلِ الْحَيَاةَ عَلَيْنَا نَكْدًا»^۲ (صحیفه سجادیه؛ دعای ۴۲). این اصطلاح اقتباس از آیات قرآن است از جمله در آیه ۳۹ مریم نیز به این نام قیامت اشاره شده است که می‌فرماید: «وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» (مریم، ۳۹) در آیات دیگر نیز این حسرت کافران با عبارت‌های دیگر بیان شده است از جمله: «وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا* يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا* لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ

۱. و به سبب قرآن در جایگاه عرض اعمال، بر ذلت و پستی وضع ما ترحم فرما، و هنگام لرزش پل جهنم، لغزش گام‌های ما را به وقت عبور از آن به وسیله قرآن استوار ساز و پیش از برپا شدن قیامت، تاریکی گورهای ما را به قرآن روشن کن، و ما را در سایه قرآن از هر گونه اندوه روز قیامت، و سختی ترس‌های روز بلای بزرگ و بی‌مانند نجات ده.

۲. و روزی که چهره ستم‌پیشگان سیاه می‌شود - روز حسرت و پشیمانی - چهره‌های ما را اسپید کن، و برای ما در دل‌های مردم مؤمن، محبت و دوستی قرار ده، و زندگی را بر ما سخت و دشوار مکن.

لِلْإِنْسَانِ خَدُولًا» (فرقان، ۲۷-۲۹).

۴-۵. یوم الحساب

یکی از نام‌های قیامت که در قرآن کریم اشاره شده و امام سجاد (علیه السلام) نیز با اقتباس از قرآن، به آن اشاره می‌کند؛ یوم الحساب است. امام سجاد (علیه السلام) درباره این نام قیامت می‌فرماید: «حَمْدًا يُضِيءُ لَنَا بِهِ طُلُمَاتِ الْبُرُزِّخِ، وَيُسَهِّلُ عَلَيْنَا بِهِ سَبِيلَ الْمَبْعَثِ، وَيُسْرِفُ بِهِ مَنَازِلَنَا عِنْدَ مَوَاقِفِ الْأَشْهَادِ، يَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ، يَوْمَ لَا يُعْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ.»^۱ (صحیفه سجادیه، دعای اول) در قرآن نیز به این نام قیامت اشاره شده است از جمله: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ» (ص، ۲۶)

یوم الحساب بودن قیامت به این معناست که تمامی اعمال انسان به طور دقیق حساب‌رسی می‌شود. انسان وقتی بداند به ذره ذره کارهای خوب و بد او در روز قیامت رسیدگی می‌شود از کوچک‌ترین کار خیر هم دریغ نمی‌کند؛ زیرا می‌داند نتیجه آن را در روز قیامت می‌بیند؛ همچنین از کوچک‌ترین کار شر نیز اجتناب می‌کند؛ زیرا می‌داند نتیجه بد آن را در روز قیامت می‌بیند؛ چنان که در قرآن کریم می‌فرماید: «وَوَضَعَ الْكِتَابَ فَنَزَى الْمَجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُعَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا» (کهف، ۴۹). امام صادق در تفسیر این آیه می‌فرماید: «يُدْكَرُ الْعَبْدُ جَمِيعَ مَا عَمِلَ وَمَا كُنِبَ عَلَيْهِ - كَأَنَّهُ فَعَلَهُ تِلْكَ السَّاعَةَ»^۲ (عیاشی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲: ۳۲۸). در آیه دیگر می‌فرماید: «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ

۱. سپاسی که به سبب آن، تاریکی‌های برزخ را بر ما روشن کند و به وسیله آن، راه رستخیز را بر ما آسان فرماید و به کمک آن، رتبه‌های ما را نزد گواهان روز قیامت بلند گرداند. روزی که هر وجودی، به خاطر آنچه مرتکب شده، پاداش داده شود و مورد ستم قرار نگیرد؛ روزی که هیچ دوستی، چیزی از عذاب را از دوستش دفع نکند و این گنهکاران حرفه‌ای از جانب کسی یاری نشوند.

۲. بنده یا نگاه کردن به نامه‌ی عمل خود، هر آنچه را که انجام داده و ثبت شده است به یاد می‌آورد، گویا همان لحظه آن را انجام داده است.

خَيْرًا يَرَهُ* وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» (زلزله، ۷-۸) تفکر در این نام قیامت و توجه به حقیقت آن باعث می‌شود انسان در دنیا به حساب و کتاب خود برسد قبل از آنکه به حساب کتاب او در روز قیامت رسیدگی کنند؛ چنانکه پیامبر اکرم نیز می‌فرماید: «حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا وَزِنُوهَا قَبْلَ أَنْ تُوزَنُوا وَتَجْهَرُوا لِلْعَزِيزِ الْأَكْبَرِ»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ۷۳).

۴-۶. یوم الفصل

یکی دیگر از نام‌های قیامت که امام سجاد (علیه السلام) با اقتباس از آیات قرآن به آن اشاره می‌کند، یوم الفصل است. امام سجاد (علیه السلام) در توصیف روز قیامت می‌فرماید: «اللَّهُمَّ وَإِنْ كَانَتِ الْخَيْرَةُ لِي عِنْدَكَ فِي تَأْخِيرِ الْأَخْذِ لِي وَتَرْكِ الْإِنْتِقَامِ مِمَّنْ ظَلَمَنِي إِلَى يَوْمِ الْفُضْلِ وَمَجْمَعِ الْخَصْمِ فَصَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَأَيَّدْنِي مِنْكَ بِنِيَّةٍ صَادِقَةٍ وَصَبْرٍ دَائِمٍ»^۲ (صحیفه سجادیه، دعای ۱۴). امام سجاد (علیه السلام) در این عبارت از خداوند می‌خواهد اگر گذشت و بخشش او از کسانی که به ایشان ظلم کرده‌اند باعث خیر و پاداش او در روز قیامت می‌شود، بابت صادق و صبر دائم بر این فضیلت استوار بماند؛ زیرا حیات دنیا زودگذر است اما روز قیامت روزی است که دیگر مهلت بازگشت و جبران در آن نیست. به همین جهت گذشت و ایثار و فداکاری و بخشش در دنیا به خاطر پاداش روز آخرت ارزش والایی دارد.

در قرآن نیز در آیات متعدد به این نام اشاره شده است از جمله: «هَذَا يَوْمُ الْفُضْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكذِّبُونَ» (صافات، ۲۱)

«إِنَّ يَوْمَ الْفُضْلِ مِيقَاتُهُمْ أَجْمَعِينَ» (دخان، ۴۰)

۱. به حساب خود رسیدگی کنید پیش از آنکه (در قیامت) به حسابتان برسند و خویش را وزن کنید پیش از آنکه (در قیامت) شما را وزن کنند ارزش خود را تعیین کنید پیش از آنکه ارزش شما را تعیین کنند و آماده شوید برای عرضه بزرگ روز قیامت.

۲. خدایا! اگر خیر من نزد تو در این است که در گرفتن حَقِّم تأخیر افتد و انتقام از کسی که به من ستم روا داشته، تا روز جدا شدن حق از باطل و جایگاه گرد آمدن مدعیان متروک گذاشته شود، همان را در حق من عملی فرما. پس بر محمد و آلش درود فرست، و مرا از جانب خود، به نیت صادقانه، و پایداری همیشگی یاری فرما.

۵. دلالت‌های تربیتی اعتقاد به قیامت و نام‌های آن

آخرت محوری و اعتقاد به زندگی پس از مرگ نتایج بسیار مهمی در زندگی انسان دارد؛ به این صورت که اولاً انسان مؤمن همه زندگی را در دنیا خلاصه نمی‌کند، بلکه می‌داند پس از این زندگی کوتاه دنیوی، حیات جاودان دیگری نیز وجود دارد؛ به همین جهت زندگی او هدفمند می‌شود. ثانیاً انسان در مواجهه با مشکلات و سختی‌های دنیوی ناامید و مأیوس نمی‌شود، بلکه با باور به اینکه این سختی‌ها و مشکلات زود گذر هستند و حیات جاودان زندگی پس از مرگ است، در مقابل مشکلات صبر می‌کند و باور او به خدا بیشتر می‌شود؛ چنانکه قرآن کریم در وصف انسان‌هایی که به حیات جاودان آخرت اعتقاد دارند و در مقابل امتحانات الهی صبر می‌کنند می‌فرماید: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ» * (بقره، ۱۵۵-۱۵۷) اعتقاد به آخرت سرمنشأ تحولات در زندگی دنیوی است که می‌تواند زندگی انسان را سرشار از امید و هدف و غایت به خلقت کند و انسان برای رسیدن به آن حیات جاودان به دستوره‌های خداوند عمل کند. در ادامه به برخی از مهم‌ترین دلالت‌های تربیتی آخرت محوری در زندگی انسان، با توجه به آموزه‌های امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه اشاره می‌شود.

۵-۱. کوتاه شدن آرزوهای دنیوی

انسان در زندگی با دو نوع آرزو مواجه است: آرزوهای هدفمند و مثبت و آرزوهای منفی و غیر مفید؛ آرزوهای هدفمند و مثبت قابل پذیرش‌اند و در آموزه‌های دینی به اهمیت آن تأکید شده است؛ یعنی انسان آرزوی برآورده شدن امور خیر و هدفمند را دارد؛ مثل اینکه آرزو می‌کند که از لحاظ مالی در زندگی او گشایش شود تا به دیگران کمک کند یا با ثروتی که به دست می‌آورد در راه خدا قدم بردارد یا آرزو می‌کند که به شغلی مناسب دست یابد تا با آن رزق حلال کسب کند. این آرزوها مفید و مثبت هستند و باعث

می‌شوند انسان در زندگی به تلاش و کوشش بپردازد و با امید به آینده، کارهای مفید و مثبتی انجام دهد.

آرزوهای منفی، آرزوهایی هستند که انسان را به تعلقات و مادیات دنیا مشغول می‌کند و باعث می‌شود ذکر و یاد خداوند را فراموش کند؛ این آرزوها باعث مشغول شدن انسان به اموری می‌شود که برای سعادت او مفید نیستند. طولانی شدن این آرزوها و زیاد شدن آن‌ها، عاملی در غفلت انسان و سرگرم شدن به امور لهو می‌شود. پیامبر اکرم از این نوع آرزوها که باعث غفلت انسان از خدا و هدف خلقت می‌شود امت خود را بر حذر می‌دارد و می‌فرماید: «إِنَّ أَشَدَّ مَا اتَّخَوْفُ عَلَيْكُمْ مِنْهُ اتِّبَاعُ الْهَوَىٰ وَ طَوْلُ الْأَمَلِ فَإِنَّ اتِّبَاعَ الْهَوَىٰ يَصُدُّ عَنِ الْحَقِّ وَ طَوْلُ الْأَمَلِ يَنْسِي الْآخِرَةَ وَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَىٰ يُعْطِي الدُّنْيَا لِمَنْ يَحِبُّ وَ يُبْغِضُ وَ لَا يُعْطِي الْآخِرَةَ إِلَّا لِمَنْ يُحِبُّ وَ إِنِّ لِلدُّنْيَا أَتْنَاءً وَ لِلْآخِرَةِ أَتْنَاءً فَكُونُوا مِنْ أَتْنَاءِ الْآخِرَةِ وَ لَا تَكُونُوا مِنْ أَتْنَاءِ الدُّنْيَا فَإِنَّ كُلَّ وَ لَدٍ يَتَّبِعُ بِأَمْرِهِ وَإِنَّ الدُّنْيَا قَدْ تَرَحَّلَتْ مُدْبِرَةً وَ الْآخِرَةُ قَدْ تَجَمَّلَتْ مُقْبِلَةً وَ إِنَّكُمْ فِي يَوْمٍ عَمَلٍ لَيْسَ فِيهِ حِسَابٌ وَ يُوشِكُ أَنْ تَكُونُوا فِي يَوْمٍ حِسَابٍ لَيْسَ فِيهِ عَمَلٌ»^۱ (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۲۱).

امام سجاد (علیه السلام) نیز در دعاهای خود از خداوند کوتاه شدن این گونه آرزوها را می‌خواهد و می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ اكْفِنَا طَوْلَ الْأَمَلِ، وَ قَصِّرْهُ عَنَّا بِصَدَقِ الْعَمَلِ»^۲ (صحیفه سجاده، دعای ۴۰). در جای دیگر می‌فرماید: «وَ نَعُوذُ بِكَ أَنْ نَنْطَوِيَ عَلَيَّ غِشٍ أَحَدٍ، وَ أَنْ نُعْجَبَ بِأَعْمَالِنَا، وَ نَمُدَّ فِي أَمَالِنَا»^۳ (همان، دعای هشتم) آدمی بر اثر یقین به قیامت و ایمان به گفته پیامبران الهی می‌فهمد که زندگیش به همین چند روزه دنیا محدود نیست و حیات نوینی در پیش دارد. اعتقاد به معاد صحنه زندگی بشر را گسترش می‌دهد،

۱. سخت‌ترین چیزی که بر شما بيمناکم از آن دو چیز است: یکی آرزوهای دراز، دیگری پیروی از هوای نفس زیرا که پیروی نفس جلوگیری می‌کند شما را از حق و درازی آرزو آخرت را از یاد شما می‌برد، همانا خدا دنیا را می‌دهد به دوستان و دشمنانش؛ ولی آخرت را جز به دوستانش به کسی عطا نخواهد کرد، همانا برای دنیا و آخرت فرزندان است پس شما از فرزندان آخرت باشید نه از فرزندان دنیا؛ زیرا که هر فرزندی اطاعت از مادرش می‌کند و همانا دنیا کوچ کرده و پشت به شما نموده؛ ولی آخرت به خوبی و خوب رویی بشما رو آورده جز این نیست که شما امروز سرگرم عمل هستید و حساسی در این روز نیست امید است. روزگاری بیاید که سرگرم حساب باشید و در آن روز عملی نیست.

۲. خدایا بر محمد و آلش درود فرست، و ما را از آرزوی دور و دراز بی‌نیاز کن و دست آرزوهای دراز با عمل راستین از دامن حیات ما کوتاه فرما.

۳. و پناه می‌بریم به تو از اینکه نیت داشته باشیم به کسی خیانت ورزیم و در کردارمان خودپسندی نماییم و آرزوهای خود را دور و دراز سازیم.

اندیشه نابود شدن را می‌زداید و نیروی امید را در ضمیر انسان تشدید می‌کند و منشأ حرکت در مسیر تعالی معنوی و تکامل روحی و تحرک در امور دنیوی و توجه به اعمالی می‌شود که ثمره اخروی دارند و انسان را متوجه این نکته می‌کند که باید از فرصت داده شده استفاده حداکثری بکند. (فلسفی، ۱۳۸۲: ۲۷) انسان وقتی به مرگ و زندگی پس از مرگ فکر کند، که با فرا رسیدن مرگ انسان، تمامی آرزوها و امور دنیوی او تمام می‌شوند و انسان فقط با اعمالی که انجام داده است، وارد جهان دیگر می‌شود، این یاد مرگ و زندگی پس از مرگ و روز قیامت، باعث می‌شود که انسان از آرزوهایی که او را از هدف نهایی خلقت که رسیدن به قرب خداوند است، دور می‌کند، اجتناب کند. یاد مرگ و روز قیامت عاملی می‌شود که انسان آرزوهای خود را جهت دهی کند و خود را سرگرم آرزوهای دنیوی که با مرگ انسان تمامی آن‌ها نابود می‌شوند، نکند.

۲-۵. انجام اعمال صالح

اعمال صالح، عاملی در رسیدن انسان به سعادت است. به عبارتی انجام اعمال صالح، نشانه ایمان حقیقی است. انسان مؤمن در عمل نشان می‌دهد که اعتقاد او صحیح و صادق است. یکی از مهم‌ترین آرزوهای انسان‌های کافر پس از مرگ این است که به دنیا بازگردند و اعمال صالحی را که انجام نمی‌دادند، انجام دهند. اما فرصت و عمر انسان در دنیا قابل تکرار نیست. انسان پس از مرگ قادر به برگشتن به حیات دنیوی نمی‌باشد و نمی‌تواند اعمال صالحی را که ترک کرده، انجام دهد. قرآن در این باره این‌گونه می‌فرماید: «حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ * لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (مؤمنون، ۹۹-۱۰۰). یاد روز قیامت که انسان در آن روز محتاج اعمال صالح خود است، عاملی می‌شود که انسان در دنیا مشغول به اعمال صالح شود و کارهایی را انجام دهد که در روز قیامت به سود او باشد؛ امام سجاد (علیه السلام) در ارتباط با اعمال صالح و روز قیامت می‌فرماید: «وَأَجْعَلْ لَنَا مِنْ صَالِحِ الْأَعْمَالِ عَمَلًا نَسْتَبْطِئُ مَعَهُ الْمَصِيرَ إِلَيْكَ، وَنُحْرِصُ لَهُ عَلَيَّ وَشَكِّ اللِّحَاقِ بِكَ حَتَّىٰ

يَكُونُ الْمَوْتُ مَأْتِسًا الَّذِي نَأْتِسُ بِهِ، وَمَأْلَفْنَا الَّذِي نَشْتَأِقُ إِلَيْهِ، وَحَامَتْنَا الَّتِي نُحِبُّ الدُّنْيَ مِنْهَا»^۱ (صحیفه سجادیه، دعای ۴۰). توجه به مرگ و قیامت و احوالات آن، باعث می‌شود که انسان اعمالی انجام دهد که به سود او در روز قیامت است. در سیره امام سجاد (علیه السلام) این نکته متجلی است؛ وقتی که به نیازمندان کمک می‌کرد انجام آن کار را توشه‌ای برای سفر آخرت بیان می‌کرد. جریان این سیره امام سجاد (علیه السلام) این گونه بیان شده است: «زهري علی بن الحسین علیهما السلام را شبی سرد و طوفانی در حالی که بر دوشش آرد و هیزم حمل می‌کرد دید، محضرش عرضه داشت: ای فرزند رسول خدا این بار چیست؟ حضرت فرمودند: قصد سفر دارم و برای آن توشه‌ای آماده کرده‌ام که به مکان امن و محفوظی می‌برم. زهري عرض کرد: این غلام من است و بار شما را حمل می‌کند، حضرت از دادن بار امتناع نمودند. زهري عرض کرد: من خودم آن را برمی‌دارم و شما را خلاص می‌کنم. حضرت فرمودند: ولی من خود را از آنچه در این سفر نجاتم می‌دهد و ورودم بر آنچه اراده کرده‌ام را نیکو می‌گرداند، خلاص نمی‌کنم، تو را به حق خدا پی کارت برو و مرا رها کن. پس زهري می‌گوید: از حضرت منصرف شدم و به کار خویش پرداختم، بعد از چند روز دیگر که با آن جناب ملاقات کردم به آن حضرت عرض نمودم: ای فرزند رسول خدا هیچ اثری از سفری که فرمودید در شما نمی‌بینم. حضرت فرمودند: آری، سفری که تو پنداشتی مقصودم نبود؛ بلکه مرادم از آن مرگ بود و برای آن خود را آماده می‌کنم و آماده شدن برای مرگ به این است که از حرام اجتناب کرده و خیرات را بذل و اعطا نمود.» (ابن بابویه، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲۳۱) بنابراین یاد قیامت عاملی می‌شود که انسان به اعمال صالح بپردازد و در انجام کارهای خیر تعجیل کند. انسان مؤمن وقتی بداند که روز قیامت تمام آنچه را که در دنیا انجام می‌دهد، در پیش دیدگان او حاضر می‌کنند و جای هیچ انکار و تردیدی در اعمال و رفتار خود نیست، زندگی دنیایی خود را طوری تنظیم می‌کند که اگر روز قیامت اعمال او آشکار شد، اندوهگین نشود. اینکه انسان بداند روز قیامت تمامی پنهان‌ها آشکار می‌شود یک رویکرد تربیتی بزرگ است که خود را در آشکار و نهان برای

۱. و از اعمال شایسته، عملی برایمان قرار ده که با آن بازگشت به حضرتت را (با همه سرعتش) کند شماریم و برای به سرعت رسیدن به کویات بدان حرص ورزیم، به طوری که مرگ برای ما محل آنسی باشد که به آن انس گیریم و مرکز الفتی باشد که بدان شوق ورزیم، و خویشاوند نزدیکی باشد که قرب به او را دوست بداریم.

خدا خالص می‌کند و از کارهایی که موجب نارضایتی خداوند است اجتناب می‌نماید و به انجام اعمال صالح شوق و رغبت پیدا می‌کند.

۵-۳. دوری از گناهان

آنچه که باعث عذاب انسان پس از مرگ و روز قیامت می‌شود، گناهان انسان است. خداوند هیچ انسانی را بدون جهت عذاب نمی‌کند؛ بلکه این اعمال خود انسان است که باعث می‌شود که به‌خاطر انجام آن‌ها مورد عذاب قرار گیرد؛ قرآن در این باره می‌فرماید: «تَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنْفُسُهُمْ أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ» (مائده، ۸۰)؛ «أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَ قَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ وَ الْمُؤْتَفِكَاتِ أَنْتَهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» (توبه، ۷۰)؛ «فَكَلاَّ أَخَذْنَا بِذَنبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذْتَهُ الصَّيْحَةَ وَ مِنْهُمْ مَنْ حَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنَا وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» (عنكبوت، ۴۰) رحمت خداوند گسترده است و نیازی به عذاب انسان‌ها ندارد؛ بلکه این خود انسان‌ها هستند که با اعمال و اعتقادات گناه‌آلود خود، مستوجب عقاب الهی می‌شوند، چنانکه قرآن می‌فرماید: «مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَ أَمْتُمْ وَ كَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا» (نساء، ۱۴۷) گناه اثر بسیار بدی در زندگی پس از مرگ دارد و در روز قیامت گناهان انسان آنقدر دردناک و زجرآور است که انسان آرزو می‌کند میان او و گناهانش فاصله طولانی باشد: «يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُخَضَّرًا وَ مِمَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَ بَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَ يَخَذَرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَ اللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ» (آل عمران، ۳۰)

عذاب روز قیامت به‌خاطر گناهان انسان آنقدر سخت و دردناک است که انسان می‌خواهد عذابش را به عزیزترین کسانی که به‌شده‌اند تا او نجات یابد: «يُبَصَّرُونَهُمْ يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِ * وَ صَاحِبَتِهِ وَ أُخِيهِ * وَ فَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤْوِيهِ * وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ» (معارج، ۱۱-۱۴) بر همین اساس انسان وقتی به روز قیامت و

احوال آن و عذابی که برای گناهکاران آماده شده فکر کند، از گناهان اجتناب می‌کند. امام سجاد (علیه السلام) از خداوند توفیق دوری از گناهان را می‌خواهد و می‌فرماید: «وَأَفْسَحْ لَنَا بِرَحْمَتِكَ فِي ضَيْقِ مَلَا حِدِنَا، وَلَا تَقْضَحْنَا فِي حَاضِرِي الْقِيَامَةِ بِمُوبِقَاتِ آثَامِنَا»^۱ (صحیفه سجادیه، دعای ۴۲). انسان عاقل با تفکر در احوالات روز قیامت که روز حسرت و افسوس و اندوه است، تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد تا اعمال و رفتارهایی داشته باشد که باعث شوند او در روز قیامت حسرت و افسوس انجام ندادن آن‌ها را نداشته باشد. به عنوان مثال وقتی بدانند که درباره نماز از او سؤال می‌پرسند، نماز خود را به طور صحیح به جا می‌آورد که در روز قیامت حسرت عدم اقامه آن را نخورد. وقتی بدانند درباره اعتقادات و رفتارهای عبادی از او می‌پرسند تلاش می‌کند همه آن‌ها را به درستی انجام دهد تا در روز قیامت حسرت و افسوس انجام ندادن آن‌ها را نداشته باشد. وقتی بدانند درباره حق الناس و ظلم به دیگران مؤاخذه می‌شود، از انجام کارهای زشت و ناپسند خودداری می‌کند؛ زیرا می‌داند اعمال و رفتار او تحت نظارت خداوند سبحان است و در برابر اعمالی که انجام می‌دهد مؤاخذه می‌شود. به همین جهت نظارت دینی، نظارتی آگاهانه و هوشیارانه است که متربی می‌داند همواره رفتار و حرکات او تحت نظارت دقیق الهی است و در آینده باید پاسخگوی اعمال و رفتار خود باشد. چنین نظارتی می‌تواند تاثیر ویژه‌ای بر شخصیت و رفتار وی داشته باشد و اعتقاد انسان به امر نظارت و چگونگی آن، مستلزم نوعی مراقبه و محاسبه است (مشایخی، ۱۳۸۸: ۶۴) و این مراقبه و محاسبه عاملی در دوری از گناهان و تربیت معنوی انسان است.

بنابراین انسان با یاد قیامت، می‌داند که در آن روز با خدای خود ملاقات می‌کند و به همین جهت بندگی خداوند را رعایت می‌نماید. با بندگان خدا که در دنیا با آن‌ها بوده، ملاقات می‌کند؛ از این رو تلاش می‌کند در دنیا به هیچ کسی ظلم نکند و خطایی در ارتباط دیگران انجام ندهد و حق الناس بر گردن او نباشد و حتی تلاش می‌کند در ارتباط با مخلوقات خدا و نعمت‌های خدا به درستی رفتار نماید تا در روز قیامت که روز ملاقات

۱. و تنگی لحد را به رحمت، برای ما وسعت ده، و در برابر حاضران عرصه قیامت، به گناهان هلاک کننده‌ای که بر گردن ماست رسوایمان مکن.

است، دچار خسران نشود و این يك نتیجه مهم و کاربردی در تربیت انسان مؤمن خواهد بود. البته همان طور که در مباحث گذشته بیان شد، این دعاها رویکرد تعلیمی و تربیتی برای انسان‌ها دارند؛ وگرنه امام سجاد (علیه السلام) دارای مقام بالایی عصمت و معرفت بود و با این دعاها زندگی صحیح و بندگی درست خداوند را به انسان‌های مؤمن می‌آموزد.

۵-۴. رسیدن به درجات معرفت در پرتو آماده شدن برای لقای خداوند در آخرت

یاد آخرت و لقای خداوند عاملی در رسیدن به سبک زندگی صحیح است. مؤمن برای شوق لقای خداوند که همان لقای معنوی و رسیدن به پاداش‌های عظیم خداوند است، تلاش می‌کند و تمام تلاش خود را به کار می‌گیرد تا به این سعادت ابدی نائل شود همچنان که قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهٖ» (انشقاق، ۶).

قرآن کریم در جای دیگر می‌فرماید: «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَايَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (عنکبوت، ۵).

بر همین اساس امام سجاد (علیه السلام) یکی از عوامل آخرت محوری را شوق به عمل برای آخرت و رسیدن به درجات معرفت بیان می‌کند و می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَارْزُقْنِي الرِّغْبَةَ فِي الْعَمَلِ لَكَ لِأَخْرَجْتَنِي حَتَّىٰ أُغْرِفَ صِدْقَ ذَلِكَ مِنْ قَلْبِي، وَحَتَّىٰ يَكُونَ الْغَالِبُ عَلَيَّ الرُّهْدُ فِي دُنْيَايَ، وَحَتَّىٰ أَعْمَلَ الْحَسَنَاتِ شَوْقًا، وَأَمِّنَ مِنَ السَّيِّئَاتِ فَرْقًا وَخَوْفًا» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۲). عبارت «وَ حَتَّىٰ أَعْمَلَ الْحَسَنَاتِ شَوْقًا» دلالت بر انجام اعمال صالح برای رسیدن به معرفت و لقای الله را دارد و این عبادت خالصانه و عاشقانه است؛ چنان که امام علی عبادت آزادگان را همین گونه بیان می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَغْبَةً فَتَلَّكَ عِبَادَةُ التُّجَّارِ وَإِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ زُهْبَةً فَتَلَّكَ عِبَادَةُ الْعَبِيدِ وَ

۱. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست، و برای آخرتم میل و رغبت در عمل، آن‌هم عمل برای خودت روزیم فرما، تا جایی که درستی این عمل را از قلبم بیابم، و به گونه‌ای که بی رغبتی نسبت به دنیایم بر من چیره شود، و به صورتی که از سر شوق خوبی‌ها را به جا آورم، و از بیم و ترس از عذاب، از بدی‌ها در امان مانم.

إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ شُكْرًا فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْأَخْرَارِ»^۱ (نهج البلاغه، حکمت ۲۳۸).

امام سجاد (علیه السلام) برای رسیدن به بندگی خدا، از خداوند می‌خواهد او را در مسیری قرار دهد که مورد رضایت خداوند است و این نهایت بندگی و خلوص برای رسیدن به خداست (صحیفه سجادیه، دعای ۱۴). در جای دیگر می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ قِنِي مِنَ الْمَعَاصِي، وَ اسْتَعْمِلْنِي بِالطَّاعَةِ، وَ ارْزُقْنِي حُسْنَ الْإِنَابَةِ، وَ طَهِّرْ نِي بِالْتَّوْبَةِ، وَ أَيِّدْنِي بِالْعِصْمَةِ، وَ اسْتَصْلِحْ نِي بِالْعَافِيَةِ، وَ ادْفِنِي حَلَاوَةَ الْمَغْفِرَةِ، وَ اجْعَلْ نِي طَلِيقَ عَفْوِكَ، وَ عَتِيقَ رَحْمَتِكَ، وَ اكْتُبْ لِي أَمَانًا مِنْ سُخْطِكَ، وَ بَشِّرْ نِي بِذَلِكَ فِي الْعَاجِلِ دُونَ الْآجِلِ، بُشْرِي أَعْرِفُهَا، وَ عَرِّفْنِي فِيهِ عِلْمًا أَتَّبِعُهَا»^۲ (همان: دعای ۱۶). ایشان از خداوند می‌خواهد زندگی او را در مسیری قرار دهد که برای آن آفریده شده است و همچنین زندگی او وقف اموری گردد که خداوند در قیامت درباره آن سؤال می‌کند چنان که می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ اكْفِنِي مَا يَشْغَلُنِي الْإِهْتِمَامُ بِهِ، وَ اسْتَعْمِلْنِي بِمَا تَسَأَلُنِي عِدَا عَنْهُ، وَ اسْتَفْرِغْ أَيَّامِي فِي مَا خَلَقْتَنِي لَهُ»^۳ (همان: دعای ۲۰). در همین دعا می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ نَبِّهْنِي لِذِكْرِكَ فِي أَوْقَاتِ الْغَفْلَةِ، وَ اسْتَعْمِلْنِي بِطَاعَتِكَ فِي أَيَّامِ الْمُهْلَةِ، وَ أَنْهَجْ لِي إِلَى مَحَبَّتِكَ سَبِيلًا سَهْلَةً، أَكْمِلْ لِي بِهَا خَيْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ»^۴ (همان). در دعای ۵۴ این‌گونه می‌فرماید: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ رَغْبَتِي فِي مَسْأَلَتِي مِثْلَ رَغْبَةِ أَوْلِيَائِكَ فِي مَسْأَلِهِمْ، وَ رَهْبَتِي مِثْلَ رَهْبَةِ أَوْلِيَائِكَ، وَ اسْتَعْمِلْنِي فِي مَرْضَاتِكَ عَمَلًا لَا أَتْرُكُ مَعَهُ شَيْئًا مِنْ دِينِكَ مَخَافَةَ أَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ»^۵ (همان، دعای ۵۴). تمامی این دعاها مبارک، شوق به بندگی و رسیدن به قرب

۱. گروهی خدا را به امید بخشش پرستش کردند، که این پرستش بازرگانان است، و گروهی او را از روی ترس عبادت کردند که این عبادت بردگان است، و گروهی خدا را از روی سپاس‌گزاری پرستیدند و این پرستش آزادگان است.
۲. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست، و مرا از گناهان حفظ کن، و به طاعت و فرمانبرداری از خود به کار گیر، و نیکو بازگشت را روزیم فرما، و به توبه پاکم کن، و به دوری از گناه، یاریم ده، و به سلامت همه جانبه، زندگیم را اصلاح کن و شیرینی آمرزش را به من بچشان، و مرا رها شده عفو و آزاد شده رحمت قرار ده و از خشم خود خط امنم بده، و هم اکنون نه در آینده، به مزه آن خوشحالم فرما، مزه ای که آن را بشناسم، و به نشانه ای که، آن را آشکارا بینم، آگاهم کن.
۳. خدایا بر محمد و آل محمد درود فرست، و مرا از آنچه توجه به آن دچار سرگرمی و مشغولیت می‌کند، کفایت کن، و در اموری به کارگیر که فردای قیامت در ارتباط با آن از من بازپرسی می‌کنی، و روزگارم را در اهدافی که مرا به خاطر آن به وجود آوردی مصروف دار.
۴. خدایا! بر محمد و آلش درود فرست، و مرا در اوقات بی‌خبری برای یادت بیداری ده، و در روزگار مهلت برای فرمانبرداریت به کار گیر، و برایم راه آسانی به سوی محبتت باز و هموار کن و به سبب آن، خیر دنیا و آخرت را برایم کامل ساز.
۵. خدایا! رغبتم را در خواسته‌هایم مانند رغبت عاشقانه در خواسته‌هایشان، و ترسم را مانند ترس دوستانه قرار ده، و مرا در عرصه‌ی خشنودیت به کار و عملی به کارگیر، که با آن چیزی از دینت را به خاطر ترس از کسی از آفریده‌هایت رها نکنم.

خداوند را بیان می‌کنند که نتیجه آن ارتباط دهی بین زندگی دنیا و آخرت است و انسان مؤمن زندگی خود را در مسیری قرار می‌دهد که به حیات جاودان آخرت و دیدار معشوق و محبوب حقیقی نائل شود. این مطلب یک اصل مهم تربیتی است که زندگی انسان را هدفمند و با شوق و انگیزه می‌نماید. به همین جهت تربیت دینی بر اساس آرمانی مشخص و هدف‌گایی انجام می‌گیرد؛ شاید بتوان مهم‌ترین دستاورد تربیتی این اصل را، القای روح معناداری به انسان و ایجاد اعتماد و امید در او دانست (ر.ک: استیس، ۱۳۷۷: ۱۶۸). انسان وقتی بداند در روز قیامت با اعمالی که در دنیا انجام داده است در قیامت به حق و درستی قضاوت می‌شود و اعمال ناخالص او پذیرفته نمی‌شود، تلاش می‌کند اعمال خود را خالص و فقط مورد رضایت خدا انجام دهد. وقتی انسان بداند در آن روز حتی از پدر و مادر خود نیز جدا می‌شود به یاد سختی آن روز، از اعمال ناشایست اجتناب می‌کند. وقتی بداند در آن روز بین مؤمنان و کافران جدایی می‌افکنند، اعمال و رفتارهایی انجام می‌دهد که در زمره مؤمنان درآید. بنابراین توجه به آخرت و شوق به دیدار خداوند، عاملی در تقویت بندگی و افزایش معرفت انسان می‌شود.

۶. نتیجه

صحیفه سجادیه نمونه‌ای بارز از تفسیر و تبیین معارف قرآن است که امام آن را با زبان دعا، بیان فرموده است. امام سجاد (علیه السلام) با زبان دعا به مهم‌ترین مواردی که لازمه سعادت انسان در دنیا و آخرت است، اشاره می‌کند و با زبان دعا به انسان مؤمن چگونگی خواستن و چه چیز خواستن از خدا را نیز می‌آموزد. یکی از مواردی که امام در دعاهای خود به اهمیت آن در سعادت و کمال انسان تأکید کرده است، آخرت محوری است؛ به این معنا که انسان به روز قیامت ایمان داشته باشد و خود را برای آن روز آماده کند. امام در دو رویکرد به تبیین این مهم می‌پردازد؛ اول این که به نام‌های روز قیامت اشاره و بر مفهوم این نام‌ها و بر اهمیت آن در توجه به نتایج اعمال انسان در آخرت تأکید می‌کند؛ یوم التلاق، یوم تبلی السرائر، یوم المجاز، یوم الحسره، یوم الحساب و یوم الفصل، از مهم‌ترین

نام‌های قیامت است که امام سجاد (علیه السلام) به اهمیت آن‌ها اشاره کرده است. در رویکرد دوم امام به دلالت‌های تربیتی آخرت محوری در زندگی دنیا و آخرت اشاره می‌کند که توجه انسان به آخرت و یاد و ایمان به آن، باعث تأثیرات مثبت و والا در زندگی انسان می‌شود. از جمله نتایج اعتقاد به آخرت در زندگی انسان عبارت‌اند از: کوتاه شدن آرزوهای دنیوی، انجام اعمال صالح، دوری از گناهان و رسیدن به درجات معرفت در پرتو آماده شدن برای لقای خداوند در آخرت. این آثار و نتایج در نتیجه اعتقاد صحیح به آخرت و سامان دادن زندگی دنیوی بر اساس آن روز شکل می‌گیرد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه . (۱۴۱۴ق). شریف الرضی . قم: هجرت.
- صحیفه سجادیه . (۱۴۰۲) . ترجمه حسین انصاریان . تهران: دانش .
- ابن بابویه، محمد بن علی . (۱۳۸۳) . علل الشرایع . ترجمه: محمدجواد ذهنی . قم: مؤمنین .
- _____ . (۱۳۷۶ق) . من لایحضره الفقیه . تهران: مطبعه الآفتاب .
- احمدی، فاطمه؛ اسدی اصل، علی؛ اسماعیلی زاده، عباس . (۱۴۰۲ الف) . «نسبت و رابطه دنیا و آخرت از منظر صحیفه سجادیه» . سفینه . شماره ۸۱ . صص: ۸۶-۱۰۶ .
- _____ . (۱۴۰۲ ب) . «برآیند یاد مرگ و معاد بر سلامت دوره هفتم . صص: ۱۳۰-۱۳۷ .
- استیس، والتر . (۱۳۷۷) . دین و نگرش نوین . ترجمه: احمد رضا جلیلی . تهران: حکمت .
- جوادی آملی، عبدالله . (۱۳۸۶) . تفسیر موضوعی قرآن کریم . چاپ هفتم . قم: اسراء .
- حر عاملی، محمد بن حسن . (۱۴۰۹ق) . تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة . قم: انتشارات آل البيت .
- ابن شعبه حرانی، حسن بن شعبه . (۱۴۰۲ق) . تحف العقول . تهران: اسلامیه .
- حسینی مدنی شیرازی، السید علی خان . (بی تا) . ریاض السالکین . قم: موسسه النشر الاسلامی .
- دیلمی، حسن بن محمد . (۱۴۱۲ق) . ارشاد القلوب . قم: شریف رضی .
- سبحانی، جعفر . (۱۳۸۹) . محاضرات فی الالهیات . ترجمه عبدالرحیم سلیمانی . قم: حوزه علمیه .
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله . (۱۴۰۶ق) . الجدید فی تفسیر القرآن . بیروت: دارالتعارف المطبوعات .
- صادقی تهرانی، محمد . (۱۴۰۶ق) . الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه . قم: فرهنگ اسلامی .
- طباطبایی، محمد حسین . (۱۴۱۷ق) . المیزان فی تفسیر القرآن . بیروت: موسسه الاعلمی .
- طوسی، محمد بن حسن . (۱۴۱۱ق) . المصباح المتهدج . بیروت: موسسه فقه الشیعة .
- _____ . (۱۴۱۴ق) . الامالی . قم: دارالتقافة .
- عیاشی، محمد بن مسعود . (۱۴۲۱ق) . تفسیر عیاشی . قم: موسسه البعثة .
- فضل الله، سید محمد حسین . (۱۴۱۹ق) . تفسیر من وحی القرآن . بیروت: دار الملائک لطباعه و النشر .
- فلسفی، محمد تقی . (۱۳۸۲) . معاد از نظر روح و جسم . تهران: دفتر فرهنگ اسلامی .
- مجلسی، محمد باقر . (۱۴۰۳ق) . بحار الانوار . بیروت: دار احیاء التراث .
- محقق داماد، محمد باقر . (بی تا) . شرح الصحیفه الکامله السجادیة . قم: بهار القلوب .
- مشایخی، شهاب الدین . (۱۳۸۸) . «اصول تربیت از دیدگاه اسلام» . مجله حوزه و دانشگاه . شماره ۳۲ . صص: ۵۰-۶۸ .
- مکارم شیرازی، ناصر . (۱۳۸۶) . پیام امام علی (شرح نهج البلاغه) . تهران: دار الکتب الاسلامیه .
- نجاشی، ابی العباس أحمد بن علی . (بی تا) . رجال نجاشی . قم: مؤسسه النشر الإسلامی .
- نجفی، محمد حسن . (۱۴۲۱ق) . جواهر الکلام . قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام .

نورمحمدی، محمد رضا؛ مردان پور، الهام؛ راستی، مریم. (۱۳۹۰). «قرآن و راهکارهای معنوی جهت تامین بهداشت روانی انسان‌ها». کتاب قیّم. سال اول. شماره دوم، صص: ۷۹-۹۸.

یگانه، سینا. (بی تا). «سیره تربیتی امام سجاد در صحیفه سجادیه». شانزدهمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران. صص: ۱۲۳۷-۱۲۴۲.

The Pedagogical Indications of Belief in the Hereafter and Its Various Names in Sahifa al-Sajjadiyya as Seen Through the Lens of Imam Sajjad (A.S)

Asghar Tahmasbi Beldaji¹

Received: January 04 , 2025

Revised: January 08 , 2025

Accepted: January 08 , 2025

Abstract

Belief in the Day of Judgment is one of the most fundamental religious tenets emphasized in the Qur'an and Islamic teachings. Its importance is such that it is considered a hallmark characteristic of the pious. The Sahifa al-Sajjadiyya, which can metaphorically be described as the translation of the Qur'an into supplications, likewise underscores belief in the Day of Judgment in various dimensions. Therefore, this descriptive-analytical study sought to examine the pedagogical indications of belief in the hereafter and its various names as presented in the Sahifa al-Sajjadiyya. Through a comparative study of the names of the Day of Judgment in both the Qur'an and the Sahifa, the study delved into the pedagogical implications of such a belief for human life.

The findings of this study revealed that Imam Sajjad (A.S) employed the same names mentioned in the Qur'an for the Day of Judgment. Moreover, the Imam's choice of names is tailored to the specific context of each supplication, seeking to influence the audience in proportionate to the subject of the supplication. From Imam Sajjad's perspective, contemplation of the Day of Judgment and its remembrance yield significant pedagogical benefits for human life, some of which could be as follows: curtailing worldly desires, performing righteous deeds, abstaining from sins, and attaining higher levels of knowledge through preparation for appearing before Allah in the hereafter.

Keywords: Imam Sajjad (A.S), Sahifa al-Sajjadiyya, Day of Judgment, Hereafter-orientation.

1. Associate Professor in Quranic Sciences and Hadith, University of Shahrekord, Shahrekord, Iran: TAHMASEBIASGHAR@sku.ac.ir

